

Arendt en professionele moed

Veronica Vasterling

Ik ga vandaag spreken over Hannah Arendt en professionele moed. Tegenwoordig hoor je zoveel over Arendt dat ze misschien nauwelijks introductie behoeft. Heel in het kort: ze is een 20-eeuwse filosofe, als joodse gevlucht uit Nazi Duitsland en via Frankrijk in New York terecht gekomen waar ze in 1975 gestorven is. Tijdens haar leven nauwelijks erkend als filosofe – ze noemde zichzelf ook niet zo, ze noemde zichzelf politiek denker¹ – maar nu alomtegenwoordig. Haar werk inspireert velen op veel verschillende manieren, en ik ben een van die velen.

Hoewel Arendt nooit in directe zin over professionele moed heeft gesproken, kan er vanuit haar werk toch een interessant en hopelijk ook verhelderend licht geworpen op dit thema. Het aanknopingspunt daarvoor is haar begrip van *action*, handelen, dat centraal staat in haar werk. Arendt beschouwt *action* als de kern van politiek. *Action* lijkt op het eerste gezicht een heel gewoon en eenvoudig begrip, iedereen heeft er wel een idee van wat dat is, maar Arendt laat zien wat handelen allemaal vooronderstelt en met zich meebrengt en daarmee brengt ze aspecten en dimensies aan het licht waar we meestal niet bij stil staan of die we vergeten zijn. En een van die aspecten is moed.²

Voordat ik op Arendts begrip van handelen inga, wil ik eerst wat meer context geven en iets zeggen over haar opvatting van politiek. Ik karakteriseer haar werk meestal als een politieke antropologie. De reden daarvoor is dat haar opvatting van politiek verknoopt is met een antropologie, met een visie op wat de mens is en wat het menselijk bestaan inhoudt. Politiek en antropologie zijn de grote thema's die haar hele oeuvre doortrekken. Ik zal vandaag een aantal aspecten naar voren halen die mij relevant leken voor het onderwerp van vandaag.

Arendts opvatting van politiek is heel breed en wijkt daarmee af van wat we normalerwijze onder politiek verstaan. De gangbare opvatting in de democratische westerse wereld is dat politiek bestuur en beleid is. Kort en simpel samengevat, politici ontwerpen beleid en wetten en besturen daarmee het land. Politiek wordt geïdentificeerd met het werk van de regering en de bureaucratie die er omheen zit, politiek, dat is Den Haag en Brussel. Voor Arendt is dat niet waarom het draait in de politiek. Zeker, beleid en bestuur zijn belangrijk: dingen moeten

geregeld worden, problemen opgelost en inderdaad, liefst op democratische wijze. Politiek handelen à la Arendt is eerder te vergelijken met wat wel een belangrijk aspect is van de democratie zoals we die kennen: namelijk debatten in het parlement, of meer in het algemeen, het spreken over de problemen die opgelost moeten worden of zaken in de wereld die ons, als Nederlanders, Europeanen of als wereldburgers aangaan. Voor Arendt bestaat *action*, politiek handelen, vooral uit pluralistisch spreken, uit het gesprek met elkaar over publieke zaken, over dingen in de wereld die ons allemaal aangaan. Maar bij Arendt is dat pluralistische gesprek niet een zaak van beroepspolitici maar van alle mensen, alle burgers. In concrete termen vertaald kun je zeggen dat ze een uitgesproken voorstander is van basisdemocratie of participatieve democratie (ze zou burgerberaden ook een goed initiatief vinden, denk ik). Er is nog andere belangrijke verbreding van de gebruikelijke opvatting en praktijk van politiek die Arendt invoert, en die betreft de inhoud van het politieke handelen. Daarin moet het volgens haar altijd gaan om zorg voor de wereld. Waarom zorg voor de wereld? En wat houdt dat in?

Wij, mensen, zijn allemaal wereldbewoners, dat wil zeggen, we leven in een behuizing die we zelf gebouwd hebben, zowel letterlijk als figuurlijk. Wereld is de materiële infrastructuur van huizen, wegen, auto's etc., maar het is ook - zoals Arendt het noemt – een *web of human affairs*, een web van menselijke relaties en interacties, die voor een belangrijk deel plaats vinden in instituties als zorg en onderwijs en andere werkplekken, maar ook in media en gewoon op straat en in cafés. Deze immateriële kant van de wereld die we bewonen – de term immaterieel staat hier tegenover de materiële kant van de wereld, de huizen, wegen, dingen etc. en verwijst naar alles wat mensen doen en laten, hun woorden en daden – is waar het vooral om gaat in het politieke handelen à la Arendt. Dat politiek handelen gericht moet zijn op het zorg dragen voor deze (immateriële) wereld is een inzicht dat Arendt ontleent aan haar analyse van de totalitaire regimes van Nazisme en het Stalinisme.³ Totalitaire regimes vernietigen het web van menselijke interacties, door met geweld en terreur slechts één perspectief op te leggen, dat van de dictator, de autocraat. Hoe dat in zijn werk gaat, kunnen we nu weer al te goed *real life* waarnemen op verschillende plekken in de wereld. Uit Arendts analyse van totalitaire regimes kunnen we leren dat de immateriële wereld, het web van menselijke interacties, veel fragieler is dan de materiële wereld. Dat is begrijpelijk, en kan

eigenlijk ook niet anders, want het gaat om menselijke interacties en mensen verschillen, mensen hebben verschillende perspectieven op wereld, op wat ze belangrijk en betekenisvol vinden. Bovendien zijn er telkens nieuwe generaties. Dus dat *web of human affairs* is voortdurend in beweging.

Vanuit deze visie op politiek handelen komt Arendt tot een zeer kritische kijk op de westerse geschiedenis. Een van de cruciale dingen die fout zijn gegaan in de westerse geschiedenis is dat er een politieke traditie is ontstaan die vooral gericht is op de beheersing van die fragiele veranderlijkheid van de immateriële wereld, een beheersing die bovendien in handen is van beroepspolitici die op zijn best democratisch gekozen zijn. Dat dit niet werkt kunnen we juist in onze dagen weer bijna aan den lijve ondervinden. Want wat hiermee helemaal uit het zicht verdwenen is, is precies wat voor Arendt het belangrijkste is, namelijk politiek handelen als het zorg dragen voor de wereld, in de eerste plaats de immateriële wereld, door ons allen. Zorg dragen voor mensen – want de immateriële wereld bestaat uit menselijke interacties – is iets heel anders dan de veranderlijke beweeglijkheid van menselijk doen en laten proberen te beheersen. Je kunt het niet zomaar in opdracht geven van beroepspolitici of van experts en deskundigen. Het bouwen van je huis, het maken van auto's kunnen we als samenleving in opdracht geven aan vakarbeiders die daarvoor opgeleid zijn maar het in standhouden van de immateriële wereld kunnen we, of moeten we, niet op deze manier in opdracht geven bij beroepspolitici, beleidsmakers en deskundigen. Want wij zijn zelf de wereld, wij maken allemaal deel uit van het *web of human affairs*, en alleen wij zelf, de betrokkenen, kunnen zorg dragen voor de instandhouding van de immateriële wereld.

Voor Arendt is politiek handelen in de zin van zorg dragen voor de wereld datgene wat het menselijk bestaan betekenis geeft en zinvol maakt. Maar al heeft iedereen de mogelijkheid tot politiek handelen – althans in min of meer vrije, niet totalitaire samenlevingen – toch maken veel mensen geen gebruik van die mogelijkheid. Ze blijven naar Den Haag en Brussel kijken, ook wanneer het gaat om problemen in hun buurt of op hun werk die door buurtinitiatieven of door samenspraak met collega's aangepakt zouden kunnen worden. Er zijn meerdere redenen die verklaren waarom mensen er niet toe komen om politiek te handelen. Naast de reden die ik net genoemd heb, namelijk dat we gewend zijn om naar Den Haag en Brussel te kijken als het gaat

om de zorg voor de wereld, zijn er andere redenen waarop ik nu in zal gaan omdat daarmee ook duidelijk wordt dat politiek handelen moed vergt.

De analyse van politiek handelen in Arendts werk laat zien dat het van de ene kant een activiteit is die in principe iedereen, ongeacht opleiding en achtergrond, kan vervullen maar van de andere kant ook aspecten of kenmerken heeft die het tot een moeilijke en riskante activiteit maken, en daarmee tot een activiteit die moed vergt.

De *eerste reden* waarom politiek handelen niet makkelijk is en enige moed vergt is omdat politiek handelen altijd *in concert* is zegt Arendt, dat wil zeggen, samen met anderen. In deze tijd van ver doorgeschoten individualisme vergeten we wel eens dat je in eentje thuis op de bank inderdaad niets anders kunt zijn dan machteloos. Je moet van de bank af te komen en letterlijk of figuurlijk naar buiten te stappen om samen met anderen te spreken en te handelen. Alleen op die manier kunnen we macht genereren – macht is bij Arendt een positief begrip, vergelijkbaar met het Engelse *empowerment* – en kunnen we proberen iets te veranderen of juist behouden in de wereld. Dat spreken en handelen is niet alleen samen met anderen maar ook pluralistisch. Wanneer je je samen met gelijkgestemden opsluit in een eigen, comfortabele bubbel is dat géén politiek handelen à la Arendt. Het resultaat zal waarschijnlijk zijn dat je je niet alleen maar samen met gelijkgestemden machteloos voelt, of kwaad of gefrustreerd.

Er is dus alleen sprake van *politiek* handelen, en daarmee van werkelijk zorg dragen voor de wereld, als het gaat om een pluralistisch spreken en handelen. En daarmee komen we bij de *tweede reden* waarom politiek handelen moeilijk is, want het pluralistische gesprek is nooit makkelijk, zeker niet in deze polariserende tijden. Pluralistisch wil zeggen dat er verschillende perspectieven op de zaak die ter discussie staat gearticuleerd worden. Hoe meer verschillende perspectieven, hoe beter we die zaak zien, hoe betekenisvoller die zaak wordt. Het is belangrijk om je te realiseren dat het begrip pluraliteit bij Arendt niet alleen om verschillen draait, even belangrijk is (normatieve) gelijkheid, d.w.z. de eis om de ander te bejegenen op voet van gelijkheid. Immers, verschillende perspectieven kunnen alleen gearticuleerd worden, wanneer eenieder recht van spreken heeft en ook gehoord wordt. Zodra het politieke spreken en handelen gemonopoliseerd wordt door de machtigste en/of luidruchtigste stemmen wordt het

pluralistisch karakter van het politieke handelen ondermijnd. Het pluralistische spreken en handelen wordt ook ondermijnd doordat we het overlaten aan experts en deskundigen. Vaak wordt vergeten dat het pluralistische gesprek geen kwestie is van wie het meest weet of deskundig is op het terrein dat centraal staat in het gesprek. Natuurlijk is kennis en deskundigheid van belang, maar die moeten het pluralistische gesprek informeren, niet bepalen. En dat laatste gebeurt maar al te vaak in onze democratie die evenzeer een soms onnavolgbare bureaucratie en expertocratie is. Ook deze ondermijning van het pluralistische spreken en handelen is gevaarlijk want het sluit in feite de perspectieven van heel veel mensen uit. Met gevolg dat zij hun betrokkenheid op de wereld verliezen en afhaken of hun heil gaan zoeken in de fantasiewerelden van complottheorieën en *fake news*. De afbrokkeling van het pluralistisch gesprek is gevaarlijk want het zorg dragen voor de wereld is de enige manier waarop we daadwerkelijk de wereld met elkaar delen. En het delen van de wereld stabiliseert op zijn beurt het fragiele beweeglijke web van menselijke relaties en interacties. Naarmate we het pluralistische spreken en handelen meer overlaten aan de beroepspolitici, de experts en technocraten, of aan de luidruchtigste en machtigste stemmen, wordt de basis van het zorg dragen voor de wereld smaller, en daarmee de basis voor het delen van de wereld, kortom de basis voor een samenleving die die naam verdient, het leven samen in de wereld.

Het pluralistische karakter van politiek handelen vergt moed want in het articuleren van je eigen perspectief steek je je nek uit, geef je je bloot en dat is riskant. Het kan goed zijn dat anderen je niet begrijpen, of het totaal oneens met je zijn. Hoewel het er hard aan toe kan gaan, botsende perspectieven horen erbij, trekt Arendt de grens bij geweld en geweldsdreiging. Geweld en geweldsdreiging zijn het einde van de politiek, het maakt pluraliteit kapot. Maar vanwege de mogelijkheid van botsende perspectieven en onbegrip vergt politiek handelen een zekere moed en weerbaarheid.

Tot slot is er nog een *derde reden* waarom politiek handelen moeilijk en riskant is. Want ook het articuleren van een eigen perspectief blijkt niet zo eenvoudig. Het gaat niet om een napraten van de machtigste of luidruchtigste stemmen, of van de visies van deskundigen en experts, al is het nuttig om je daardoor te laten informeren. Het articuleren van een eigen perspectief op een situatie of probleem vergt een reflexief oordeel. Zo'n oordeel is heel moeilijk want er

bestaan geen regels voor en je kunt het ook niet simpelweg leren, zoals je een vak kunt leren. Heel intelligente mensen of heel deskundige mensen kunnen heel dom zijn als het op reflexief oordelen aankomt, op een eigen beoordeling van een situatie of probleem.⁴ Een voorbeeld is Arendts eigen leermeester, de beroemde Duitse filosoof Martin Heidegger, die in Hitler een politiek genie zag en zich aansloot bij de Nazis. Hij mag een diepzinnig filosoof zijn, zijn oordeelsvermogen was bepaald niet indrukwekkend. Het gaat niet zozeer om kennis en intelligentie in het reflexieve oordeel, wel om zoiets als praktische wijsheid, d.w.z. leren van je fouten en ervaringen, maar ook betrokkenheid op de wereld want als je geen benul hebt van wat er gaande is in de wereld omdat je je alleen maar druk maakt om je eigen carrière, je eigen familie, je eigen natje en droogje, dan ben je zeker niet in staat om goed te beoordelen wat er aan de hand is in die wereld.

Ik kom nu bij mijn conclusie. Ik hoop dat ik enigszins duidelijk heb kunnen maken waarom politiek handelen à la Arendt een belangrijke activiteit is die in principe iedereen kan vervullen maar waarvan velen, al dan niet bewust, afzien omdat het een veeleisende activiteit is die moed vergt. Tot slot wil ik nog een paar voorbeelden geven.

Het eerste voorbeeld betreft Arendt zelf. Arendt heeft niet alleen filosofische boeken gepubliceerd, ze heeft ook veel journalistiek werk gedaan. Journalistiek werk leent zich tot politiek handelen omdat in journalistiek werk niet alleen een eigen visie op de wereld gearticuleerd kan worden maar daarmee ook het gesprek met de lezers geëntameerd wordt. Arendts bekendste journalistieke werk is ongetwijfeld haar verslag van het Eichmann proces dat in 1962 in Jerusalem plaats vond; een verslag dat in een serie afleveringen verscheen in het tijdschrift *The New Yorker* en later als boek gepubliceerd werd.⁵ Eichmann was de hoogste ambtenaar in de regering van de Nazis die verantwoordelijk was de deportatie van en moord op 6 miljoen Europese joden tijdens WOII. Toen ze het boek de ondertitel gaf *De banaliteit van het kwaad* moet ze geweten hebben dat ze daarmee haar nek uitstak over een supergevoelig onderwerp, de moord op 6 miljoen Europese joden waarvan Eichmann de ambtelijke uitvoerder was. De banaliteit van het kwaad slaat op de persoon van Eichmann. De aanklager

zet hem neer als een monster maar, zegt Arendt, het is een gewone, banale man, een carrièremaker die nooit echt heeft nagedacht over de betekenis en het effect van zijn bureau werk. Arendt heeft dat reflexieve oordeel over Eichmann moeten bekopen met een waarlijke haatcampagne die tot en met de dag van vandaag voortduurt, met name vanuit joods intellectuele hoek (overigens zijn de meest briljante verdedigers van Arendts Eichmann boek ook joodse intellectuelen).

Het tweede voorbeeld is dichterbij huis, namelijk de Radboud universiteit. Sinds ongeveer anderhalf jaar worden er op vele universiteiten in binnen- en buitenland door studenten betogingen, bezettingen en andere activiteiten georganiseerd om te demonstreren tegen het overmatige geweld en de genocide in Gaza. Zo ook in Amsterdam en Nijmegen. Onder omstandigheden die tot en met nu onduidelijk zijn, zijn er vernielingen aangericht ten gevolge waarvan de politie ingegrepen heeft. Maar dat rechtvaardigt niet een voortdurende massale politie overmacht die heel dreigend en grimmig is, ook vanwege het gebruik van politiehonden bij de nog steeds plaats vindende demonstraties (zoals ik zelf een paar weken geleden in Nijmegen gezien heb). Ik weet dat er docenten zijn die met de studenten mee demonstreren en er zijn ook docenten die hen beschermen door in gesprek te gaan met het college van bestuur. Zowel het handelen van de studenten als dat van de docenten is een voorbeeld van politiek handelen.

Het derde voorbeeld haal ik uit de krant. In NRC loopt een serie die ze *De doorbrekers* hebben genoemd en die NRC redacteurs als volgt toelichten: de landelijke politiek belooft de laatste jaren grote hervormingen, maar die kwamen amper tot stand. Op tal van vlakken namen burgers zelf het initiatief om veranderingen teweeg te brengen. In de aanloop naar de verkiezingen toont NRC in de serie 'De doorbrekers' hoe de mensen – nu Nederland 'stilstaat' – het heft in eigen handen nemen. Hier twee voorbeelden van die 'doorbrekers':

1. Een regeneratieve burgerboerderij in Millingen aan de Rijn. Op een boerderij in Ooypolder bij de grens met Duitsland bouwen drie beginnende boeren een regeneratief

bedrijf op. Ze willen samenwerken met de natuur, met vrijwilligers en de ‘reguliere’ boeren uit de buurt.

2. Jeugdhulp. In Veendam en omgeving waren door marktwerking wel 220 aanbieders van jeugdhulp. Overleg en samenwerking waren bijna onmogelijk – tot de gemeente besloot het helemaal anders te doen. Er is nu nog maar één aanbieder voor ambulante jeugdhulp, met enkele organisaties achter de hand, voor als het te druk wordt. Een orthopedagoog scheidt meteen, binnen een paar gesprekken, lichte van zware problemen. De wachtlijsten zijn verdwenen, het is minder duur en er zijn minder crisissituaties.

Ook deze voorbeelden zijn illustratief voor politiek handelen à la Arendt. Hoewel politiek handelen altijd een pluralistisch gesprek vergt, kan het gepaard gaan met daadwerkelijk handelen en dat is het geval bij deze “doorbrekers”. De formulering die NRC kiest om de voorbeelden van “doorbrekers” te beschrijven had van Arendt zelf kunnen komen: “Op tal van vlakken namen burgers zelf het initiatief om veranderingen teweeg te brengen.” In beide gevallen gaat het pluralistisch gesprek, tussen de initiatiefnemers, reguliere boeren en vrijwilligers in het eerste geval, en in het tweede geval tussen gemeenteambtenaren en zorgverleners, gepaard met daadwerkelijk handelen dat zonder meer gekwalificeerd kan worden als zorg om de wereld.

¹ Zie het zeer lezenswaardige interview met Arendt dat Günther Gaus in 1964 met haar hield voor Duitse TV getiteld ‘What Remains? The Language Remains’, opgenomen in Hannah Arendt, *Essays in Understanding 1930-1954* New York 1994: p. 1-23.

² Voor wie meer wil lezen over hoe Arendt *action* begrijpt, zie *The Human Condition* hoofdstuk 5 (in het Nederlands vertaald als *De menselijke conditie*, Boom 2017).

³ Dat doet ze in haar eerste boek *The Origins of Totalitarianism*. Dit boek is een trilogie en de drie delen zijn ook in het Nederlands vertaald. Het derde deel, *Totalitarisme* (Boom 2018), is van een verhelderende inleiding voorzien door de vertalers (Remi Peeters en Dirk de Schutter).

⁴ In haar uitleg van het reflexieve oordeel grijpt Arendt terug op Kant, zie *Oordelen: Het leven van de geest* (Utrecht 2016) Volgens Kant is het gebrek aan oordeelsvermogen dat wat men domheid noemt en niet zelden treft men deze domheid ook bij zeer geleerde mannen aan (*Kritik der reinen Vernunft* B173).

⁵ *Eichmann in Jeruzalem: De banaliteit van het kwaad* (Amsterdam 2005).